

“מעשה אדם ותחבולותיו” - בעקבות בני יעקב בדרכם מצרימה

פתיחה

ה'דו-שיח' בין המקרא לבין האדם המעיין בו הוא רב-גוני. לעתים המקרא מגלה את כוונתו לעין כול. לעתים הוא מסווה אותה, ועל הקורא בו לחשוף את צפונותיו. אולם לעולם יבליט וידגיש המקרא בדרכו שלו את הנקודות הדורשות תשומת לב, ועל הלומד מוטלת משימת הפרשנות בהתאם להבנתו ולעולמו. הפעם אנחנו עומדים להתוודע לעלילה מקראית ששזורה בה תופעה אחת החוזרת על עצמה פעמיים. על אף שאין קשר תוכני בין שתי הופעותיה של התופעה, נראה כי עצם הישנות התופעה באה להבליט אותה ולעורר את לב המעיין למשמעותה.

יוסף וכתונת הפסים

תריסר בנים נולדו ליעקב, אך מכולם הוא ביכר רק אחד:

וַיִּשְׂרָאֵל אֶהָב אֶת יוֹסֵף מִכָּל בְּנָיו כִּי בֶן זִקְנִים הוּא לוֹ וַעֲשָׂה לוֹ כְּתֹנֶת פְּסִים (ל"ז, ג).

יחס זה גרם להתמרמרות בין האחים, והכרזת חלומות יוסף ברבים רק ביססה את האיבה ביניהם. עד שהגיע יום נקם, עת יוסף נשלח לראות את שלום אחיו. לאחר דיון קצר נגזר דינו של יוסף:

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחִיו וַיִּפְשִׁטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת כְּתֹנֶת הַפְּסִים אֲשֶׁר עָלָיו. וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלְכוּ אֹתוֹ הַבְּרָה וְהַבּוֹר רַק אֵין בוֹ מַיִם (שם, כג-כד).

כדי להסוות את מעשיהם, השתמשו אחיו בכותונתו:

וַיִּקְחוּ אֶת כְּתֹנֶת יוֹסֵף וַיִּשְׁחֲטוּ שְׂעִיר עִזִּים וַיִּטְבְּלוּ אֶת הַכְּתֹנֶת בְּדָם. וַיִּשְׁלְחוּ אֶת כְּתֹנֶת הַפְּסִים וַיָּבִיאוּ אֶל אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ זֹאת מִצְאָנוּ הַכֶּר נָא הַכְּתֹנֶת בְּנֵךְ הוּא אִם לֹא. וַיִּפְרָה וַיֹּאמֶר כְּתֹנֶת בְּנֵי חַיָּה רָעָה אֲכַלְתָּהּוּ טָרֵף טָרֵף יוֹסֵף (שם, לא-לג).

אמנם יוסף לא מת, אלא הורד מצרימה ונמכר לעבד לשר הטבחים. על אף השינוי החד במעמדו, יוסף מצטיין בעבודתו, והוא מטפס מעלה, עד שאנו מתבשרים:

* ציוני פסוקים ללא שם הספר מתייחסים לספר בראשית.

"וימצא יוסף חן בעיניו וישרת אתו ויפקדהו על ביתו וכל יש לו נתן בידו" (ל"ט, ד).
ביקש יוסף לישב בשלווה, קפצה עליו צרת אשת אדוניו, שניסתה לפתותו. ומשהדבר
לא צלח בידה, עשתה מעשה:

וְיִהְיֶה כִּהְיוֹם הַזֶּה וַיָּבֵא הַבֵּיתָה לַעֲשׂוֹת מְלֹאכְתּוֹ וְאִין אִישׁ מֵאֲנָשֵׁי הַבַּיִת שֵׁם בְּבֵית.
וּתְתַפְּשֶׂהוּ בְּבִגְדוֹ לֵאמֹר שְׂכָבָה עִמִּי וַיַּעֲזֹב בְּגָדוֹ בְּיָדָהּ וַיִּנָּס וַיֵּצֵא הַחוּצָה. וְיִהְיֶה כִּרְאוֹתָהּ
כִּי עָזַב בְּגָדוֹ בְּיָדָהּ... וְתִקְרָא לְאֲנָשֵׁי בֵּיתָהּ וְתֹאמַר לָהֶם לֵאמֹר... וְיִהְיֶה כְּשָׁמְעוּ כִּי הָרִימְתִּי
קוֹלִי וְאָקְרָא וַיַּעֲזֹב בְּגָדוֹ אֶצְלִי וַיִּנָּס וַיֵּצֵא הַחוּצָה. וְתִנַּח בְּגָדוֹ אֶצְלָהּ עַד בּוֹא אֲדֹנָיו אֶל
בֵּיתוֹ... וַיִּקַּח אֲדֹנָי יוֹסֵף אֹתוֹ וַיִּתְּנֶהוּ אֶל בֵּית הַסֵּהר... וְיִהְיֶה שֵׁם בְּבֵית הַסֵּהר
(ל"ט, יא-כ).

הקבלת הסיפורים

עיון משווה בסיפור מכירת יוסף ובעלילותיו בבית פוטיפר מעלה מספר בלתי מבוטל
של נקודות דומות בתוכן הסיפור (על אף חוסר הקבלה לשונית). על רקע הבלטת
נקודות הדמיון, ייקל עלינו לעמוד על השונה בין שני הסיפורים ומתוך כך לעמוד על
פשר הדברים.

- א. ראשיתם של שני הסיפורים ביחס מיוחד שלו זוכה יוסף מצד הסמכות הרמה
שבמקום (ויחס זה הוא שמיקד את התעניינות הסובבים בו ובמעשיו וגרם
להתנכלות לו, במקרה אחד מתוך קנאה ובשני מתוך אהבה).
  - ב. עצם נפילתו של יוסף אירעה בהפתעה גמורה מצדו, עת בא לראות את שלום
אחיו, או כשהגיע הביתה לעשות מלאכתו.
  - ג. המתנכלים לו פשטו את כותונתו או בגדו מעליו (אמנם אופן ההפשטה שונה,
ונעמוד על כך).
  - ד. סוף הסיפור הוא שיוסף מושלך לבור על ידי אחיו, ואף התנכלותה של אשת
פוטיפר מביאה להשלכתו של יוסף לבית הסוהר שאינו אלא הבור, ככיניו
בהמשך (מ', טו; מ"א, יד).
  - ה. כותונתו שנותרה בידי המתנכלים לו שימשה אותם להוכחת עלילתם הבדויה.
- אם כן, סיפור נפילת יוסף לבור חוזר על עצמו, אלא שהדמויות המתנכלות התחלפו.
נסתפק כרגע בהצבת הנתונים ונתקדם לצמד האירועים הבא החוזר על עצמו במהלך
גלגוליו של יוסף.

צפנת פענח

יוסף מושלך לבור בשנית, ושם הוא מתוודע אל שרי מצרים החוטאים. כעת מתגלה
ביוסף כישרון נוסף, פותר חלומות. אמנם פתרונו התגשם, אך לעצמו לא הועיל
הדבר מאומה. אלא שמקץ שנתיים ימים ההיסטוריה חוזרת. שוב ניצב יוסף כפותר

"מעשה אדם ותחבולותיו" - בעקבות בני יעקב בדרכם מצרימה

חלומות, ומשימתו - פתרון שני חלומות. יוסף ניגש שוב לעניין מתוך ההצהרה: "ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה" (מ"א, מז; והשווה מ', ח). והוא אכן מטיב לפתור. הפעם שפר עליו גורלו בעקבות פתרון החלומות, והוא זוכה למלוכה.

הנה אם כן, סיפורו של יוסף רצוף אירועים ש'צלם בצדם', ולכל אירוע יש 'הד'. אמנם ההקבלות הלשוניות חסרות, אך עצם התופעה הנשנית בתכיפות דורשת תשומת לב. דומה שמטרתה הפשוטה של התופעה היא ליצור זיקה בין כל צמד אירועים, כדי שנלמד כל אירוע לאור האירוע שקדם לו, ומתוך כך תתבהר העלילה כולה.

פתרון הצמדים

הגיעה העת, מתוך דמיון הצמדים, לעמוד על השונה שבהם, ולהפתעתנו נגלה שהציר שעליו סובב השוני בין הצמדים הוא אחד.

בצמד הראשון, יוסף מושלך לבור. יוסף הוא פסיבי לחלוטין בדרכו לשם, כותונתו מופשטת מעליו והוא מושלך לבור. אולם בסיפור השני אין הדבר כן. יוסף גורם שם להפשטת כותונתו כתוצאה מאחיזתה החזקה של אשת אדוניו. בעצם יוסף פושט את כותונתו מעליו, ומעשהו זה הוא שגורם להשלכתו לבור. ניתן לטעון אם כן, כי במקרה זה יוסף נושא באחריות להשלכתו לבור. כדי לסתור טענה זו באה ההקבלה לסיפור הראשון. אמנם נקודתית יוסף גרם לעצמו להישלח לבור, אך הזיקה בין הסיפורים מזכירה לנו כי באמת, בראייה רחבה, האחראים להשלכתו הראשונה לבור הם הנושאים באחריות להשלכתו השנייה. השלכתו השנייה לבור אינה אלא תוצאה של סיטואציה שעצם התגשמותה התאפשרה רק על ידי השלכתו הראשונה של יוסף לבור, שכן אחרת לא היה מגיע כלל למצרים. אם כן זרועם הארוכה של האחים השיגה את יוסף אף במצרים, והיא זו שאחראית לכך שיוסף הושלך לבור בשנית.

זהו השוני ופתרונו אף בצמד השני. בפגישתו הראשונה עם שרי פרעה יוסף הוא אקטיבי. מעולם לא תינו בפניו שרי מצרים את צרותיהם, כל שכן שלא ביקשו ממנו את פתרון חלומותיהם. יוסף צעד קדימה, העז ופתר. אולם בפתרון חלומות פרעה המצב הוא הפוך: יוסף הוא הפסיבי. הוא נקרא מהבור לשם פתרון החלומות כמאות. נראה הדבר כאילו לאחר שנתיים יד ההשגחה הנעלמה גרמה ליוסף את עלייתו. אולם קריאת הצמד יחד מזכירה לנו שאמנם עבר זמן, ואמנם אך נס נסתר הוא שזימן חלומות לפרעה, אך בל נשכח שבסופו של דבר כשהגיעו החלומות, יוסף הוא האחראי לעלייתו מהבור, שכן פתרון חלומות פרעה לא היה מתאפשר אלמלא העז לפתור את חלומות השרים למרות שלא נתבקש לעשות זאת.

אם כן, פתרון הצמדים - אחד הוא. עלינו לקרוא את החלק השני כהמשכו של החלק הראשון, ומי שנושא באחריות לתחילת העניין - נושא באחריות גם להשלכותיו, שכן אלמלא פעולתו הן לא היו קורות.

"ויהי ה' את יוסף"

את מסקנתנו עלינו לעבד תוך התחשבות בנתון נוסף. מן המפורסמות הוא שיש משקל רב לכינוי שבו מכנה התורה כל גורם בסיפור, קל וחומר כשמדובר בשמו של הקב"ה. מעיון בעלילת יוסף נגלה ששם 'אלוהים' נזכר מספר בלתי מבוטל של פעמים. לעומתו שם 'הווייה' נזכר בצמצום ובהקשרים מסוימים מאוד, בעת ענישת בני יהודה:

וַיְהִי עַד בְּכוֹר יְהוּדָה רַע בְּעֵינֵי ה' וַיִּמְתְּהוּ ה'... וַיִּרַע בְּעֵינֵי ה' אֲשֶׁר עָשָׂה וַיָּמַת גַּם אֹתוֹ (ל"ח, ז, י).

ומאידך, בתמיכתו ביוסף בבית פוטיפר:

וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף... וַיֵּרָא אֲדֹנָיו כִּי ה' אִתּוֹ... וְכָל אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה ה' מִצְּלִיחַ בְּיָדוֹ... וַיִּבְרַךְ ה' אֶת בֵּית הַמִּצְרִי... (ל"ט, ב-ה).

ובבית הסוהר:

וַיְהִי אֶת יוֹסֵף... בְּאֲשֶׁר ה' אִתּוֹ וְאֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה ה' מִצְּלִיחַ (שם, כו-כג).

בולטת ההבחנה, שה' מכונה בתואר 'אלוהים' כאשר אנשים מדברים עליו, שכן בעיני האנשים הוא אלוהים, אך כאשר התורה מתארת את פעולות ה' בעצמו הוא מוכתר בשם 'הווייה'.¹

דומה שנדירות שם 'הווייה', יותר משבאה להבליט את מציאותו, באה היא להבליט את היעדרו. שכן, לא מצאנו פסוק כמו 'ויהי ה' את יוסף ויפתור חלומותם כאשר חלמו', לא בהקשר לשרים ואף לא בהקשר לפרעה. המקרא שותק ביחס לתמיכת ה' בשלל פעולותיו של יוסף, ומאידך לעתים הוא חושף את עצמו, ועלינו לתור אחר משמעות התופעה.

"גר יהיה זרעך בארץ לא להם"

בברית בין הבתרים נאמר:

וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה (ט"ו, יג).

1. הבחנה זו עולה מן המקרא עצמו, ולצורך הבחנה זו אין צורך להיכנס לדיון במשמעות השמות כמידת הדין ומידת הרחמים.

”מעשה אדם ותחבולותיו” - בעקבות בני יעקב בדרכם מצרימה

מעולם לא סיפר הקב”ה לאיש את השתלשלות האירועים עד לשעבוד העם במצרים, וכך חי זרע אברהם כשהגזרה מרחפת מעל ראשו. סימן שאלה זה עולה כל אימת שהקב”ה גוזר על אירוע עתידי. אולם לדעתנו, הנתונים שהצבענו עליהם מובילים למסקנה חשובה ביחס למקומם של מעשי האדם והשתלבותם בקיום הגזרה. אחי יוסף השליכוהו לבור מיזמתם. בעקבות זאת הוא מוצא עצמו בבור נוסף, שממנו הוא עולה למלך.

מטרת דיוננו היא חשיפת החשיבות בכך שיוסף עולה למלך **מהבור** שהושלך אליו, **בעקיפין**, על ידי אחיו.

כבר ראשונים התמודדו עם השאלה, היאך ניתן להעניש את האדם אם הקב”ה כבר גזר על קיום אירוע מסוים.²

דומה שדיוננו בא לענות על שאלה זו. אמנם הקב”ה גזר, והוא אכן יגלגל את העניינים כך שהדברים יקרו, **אך האדם לא יוכל להינצל מאחריות למעשיו בטענה שהקב”ה גזר על כך**. לכן התורה רואה חשיבות בכך שיוסף עולה למלוכה **מהבור**. בכך היא מכריזה שעל אף שמעשה האחים בחטא יסודו, הרי הוא עובדה קיימת, והקב”ה יפעל להגשמת גזרתו לאור הקו שהתווה לו האדם. לכן מהבור יוצא יוסף למלך, מהבור שהתגלגל אליו בעקיפין **על ידי אחיו**, ואחיו נושאים באחריות אף לבור זה.

התורה רומזת שאין ידיעת הקב”ה מכוונת את האירועים. נהפוך הוא! הקב”ה כביכול ‘נפעל’ ומכלכל את מעשיו לאור פעולות האדם. **ואם האחים ‘גזרו’ שיוסף יושלך לבור הוא אכן יושלך לבור, ואפילו יצליח להינצל מהראשון יושלך שוב לשני, אך מאותו בור גם יעלה למלך**. הווה אומר האדם אינו בובת משחק בידיו של הקב”ה, יש בידיו היכולת לקבע עובדות באופן עצמאי. על כן לא יינקה מאחריות למעשיו, גם אם בסוף הצליח הקב”ה להסיטם לקיום גזרתו.

”חלום פרעה אחד הוא”

יוסף נקט יזמה ופתר את חלומות שרי מצרים, ולפתרונו צירף את משאלתו לזכות בחירות. שר המשקים אכן חזר למשרתו, אך משאלתו של יוסף נעלמה אי שם בתהום הנשייה. עברו שנתיים ודבר לא אירע. המקרא שותק ביחס לסיבת פסק הזמן, אך בסופו יוסף ניצב בפני פרעה ובעצם חוזר שוב על צעדו הקודם בדרכו המיוחלת אל החופש, אלא שעתה צעד זה מצליח. כך המקרא מבהיר לנו **שתכניתו של יוסף לא נגדעה אלא אך הושהתה**, ובסופו של דבר הוא זוכה לחירות בעקבות פתרון חלומות - וזו הייתה תכניתו משכבר הימים!

שוב אנו עדים לתופעה שהזכרנו, כביכול הקב”ה פועל בהתאם לתכניתו של יוסף.

2. ראה שמונה פרקים לרמב”ם, פ”ח; משנה תורה הלכות תשובה פ”ו ה”ה, ובראב”ד שם; רמב”ן לבראשית ט”ו, יד.

לטענת חז"ל,³ יוסף חטא בבקשתו משר המשקים להוציאו משם, ועל אף חטאו, האירועים התגלגלו כפי שתכנן זאת יוסף!⁴ עליית יוסף מהבור בדיוק בדרך שבה צפה אותה, באה לרמוז שזהו המשך אותו מהלך, בניגוד לפירוש שתכניתו של יוסף נגזזה והקב"ה זימן לידו הצלה מכיוון אחר בהתאם למטרותיו.⁵

דומה שבכך יש להסביר את ההופעה המצומצמת של שם 'הווייה' בסיפור ירידת העם למצרים. כפי שהערנו, נראה שהיא באה להבליט את היעדרה. יד ה' נגלתה לעין כול רק כששום גורם אנושי לא נקט פעולה לקידום העלילה; אם זה כשיהודה פרש וחטאו בניו כלפי ה', או אף במהלך דרכו של יוסף בשגרת יומו אצל פוטיפר או שר בית הסוהר, במטרה לבסס את מעמדו הראשוני של יוסף במקומות שאליהם נקלע שלא בטובתו.⁶ אולם ברגע שהאדם מוביל את העלילה קדימה, אין מקום להיחשפותה של יד ה', שכן ביד האדם הבחירה לנווט את מעשיו. וכשנעייין בדבר נמצא שעל יסוד זה עמד בהרחבה רמב"ן:

ודע והבן, כי האיש שנכתב ונחתם בראש השנה להריגה - לא ינקה הליסטים ההורג אותו בעבור שעשה מה שנגזר עליו, הוא רשע בעונו ימות, ודמו מיד הרוצח יבוקש. אבל כאשר תצא הגזרה על פי נביא יש בעושה אותה דינים, כי אם שמע אותה ורצה לעשות רצון בוראו כנגזר - אין עליו חטא... אבל אם שמע המצוה והרג אותו לשנאה יש עליו העונש כי הוא לחטא נתכוון... (רמב"ן לבראשית ט"ו, יד).

3. בראשית רבה פרשה פט א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1088-1089.
4. נעשו מספר ניסיונות להבין את 'חטא' יוסף (החזון אי"ש, אמונה וביטחון, פרק ב' אות ו'; ר"מ ברויאר, פרקי בראשית, אלון שבות תשנ"ט, פרק ל"ח). לדידי, 'שכחתו' של שר המשקים מוסברת. אף לאחר שנתיים מורגשת אי נוחות מצדו כשחוזר הוא להזכיר את תקופת מאסרו, כל שכן שפעולה למען אסיר אחר מיד עם צאתו לא תבצר את מעמדו; לכן דחה את קיום הבטחתו, וברבות הימים נשכחה. חז"ל רק מצביעים על טבעו הקלוקל של האדם, שסיכון טובתו האישית קודמת למחויבותו המוסרית לזולתו, ועל הבוטח באדם להכיר בסיכון זה, וכפי שכאן, אכן יוסף שילם את המחיר (אמנם בבראשית רבה דומיננטית נימת החטא ועונשו, אך רש"י [למ"א, כג] לא פירש כן, ודברינו עולים יפה בהסבר דבריו; וכן מבואר במדרש הגדול על אתר, הובא בתורה שלמה לרמ"מ כשר).
5. בדרך פרשנית זו נקט ר"מ ברויאר (פרקי בראשית, פרק ל"ח).
6. ראויה לציון העובדה, שעל אף שיוסף שוהה בבית הסוהר עד סוף פרק מ', ציון עזרת הקב"ה נעשה אך בפסוקי המבוא (סוף פרק ל"ט) ושם אף מסתיימת הפרשה. כלומר, פסוקים אלו שייכים לפרשה קודמת, כך שפתרון החלומות מנותק הוא מעובדת עזרת הקב"ה ליוסף. אין להקשות על הצעתנו מדבר הקב"ה ליעקב המזדהה בשם "אלהים" (מ"ו, ב), שכן שם כבר נסתיימה עלילת יוסף ואחיו וירידתם למצרים, וכל עניינו של שם 'הווייה' רק בא להבליט את השינוי ב'קצב' ובאופי העלילה. מה עוד, ששם הקב"ה מתגלה ליעקב, וכבר הדגיש הכתוב "ושמי ה' לא נודעתי להם" (שמות ו', ג). הצעתנו זו, עדיפה לדעתי על הצעת ר"מ ברויאר, שעל סמך אזכורים מועטים של שם 'הווייה' חילק את העלילה כולה לשתי בחינות, ללא תמיכה מספקת מהכתובים, לדעתי.

”מעשה אדם ותחבולותיו” - בעקבות בני יעקב בדרכם מצרימה

אף דיוננו מסתיים במסקנה זו. סיפור ירידת עם ישראל למצרים בנוי בצורת מעשים החוזרים על עצמם, כדי להשריש בקרבנו יסוד זה. על אף שהקב”ה מכוון את מהלך האירועים כך שבסופו של דבר יתגשם רצונו, האדם הוא זה שקובע את הכיוון שממנו יתגלגלו העניינים.⁷

7. לדעתנו, רמז לכך מדרש תנחומא (וישב ט): ”אמר ריב”ל, בא וראה שלא כמידת הקב”ה, מידת בשר ודם. מדת בשר ודם מכה באזמל ומרפא ברטיה. והקב”ה במה שהוא מכה הוא מרפא, שנאמר ‘כי אעלה ארכה לך, וממכותיך ארפאך’. יוסף לא נמכר אלא על ידי חלום, שנאמר ‘ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלמת הלזה לכו ונמכרנו’, וגו’. ולא מלך אלא על ידי חלום, שנא’ ‘זיהי מקץ שנתים ימים ופרעה חלם’”. לדברנו, כוונת המדרש שנקודת המוצא של הקב”ה היא מעשי האדם, על ידם הוא מכה, ומתוכם הוא מרפא.